

Ramsta kyrka. Flygfoto

Örnmark
Einsamrätt & Foto: A/B Flygtrafik Dals Långed.
Erigiven av Försvarsstaten 1934

Ramsta kyrka från sydväst. Flygfoto 1958, AB Flygtrafik Dals Långed. Upplandsmuseets bildarkiv.

Den försvunna gården Ramsta och dess kyrka

MARJA ERIKSON OCH CHRISTIAN LOVÉN

Ramsta socken

Ramsta socken ligger 13 km sydväst om Uppsala, i Hagunda härad. Kyrkan ligger intill riksväg 55 mellan Uppsala och Enköping. Här red medeltidens nyvalda kungar sin Eriksgata, och vägen har haft samma sträckning åtminstone sedan 1600-talet. Kyrkan är centralt placerad i socknen. Den nuvarande kyrkobyggnaden är från 1920-talet, men den hade en medeltida föregångare på samma plats.

Det långsamt framskridande jätteverket *Det medeltida Sverige* (förkortat DMS) sammanställer, område för område, allt våra skriftliga källor har att säga om medeltidens och 1500-talets bebyggelse. Ramsta socken ingår i en volym som publicerades 1988.¹ Här framgår att de flesta av socknens byar fanns redan under medeltiden (fig. 1).

På Lantmäteriverket i Gävle finns en ovanligt komplett samling tidiga lantmäterikartor över socknens centrala område. År 1635 karterades åtta byar i Ramsta socken. Av en händelse ligger samtliga

åtta byar i ett område kring Ramsta kyrka. De äldsta geometriska jordeböckerna, som de tidiga 1600-talskartorna kallas, visar bebyggelse, inägor (åker och äng), hägnader, vissa vägar och bygränser. Vi kan således rekonstruera gränser och landskapsutnyttjande och få en heltäckande bild av landskapet i de centrala delarna av Ramsta socken från 1600-talets början. Kartorna i Ramsta socken är upprättade av lantmätare Johan Gyllenstig Botvidsson. Han var uppenbarligen en duktig yrkesman, för kartorna håller en mycket god kvalitet där de går att jämföra med dagens landskap.

Spåren av en huvudgård

En granskning av det äldre kartmaterialet visar att en by, Bragby, har en egenomlig ägofigur och att flera intressanta iakttagelser kan göras (fig. 2–3). För det första är byns inägomark belägen på två sidor om ängsmarkerna längs Örtorpsbäcken, en ovanlig markarrondering i

Ramsta socken

Antal gårdar på 1540-talet (UH)

Underlag: EK

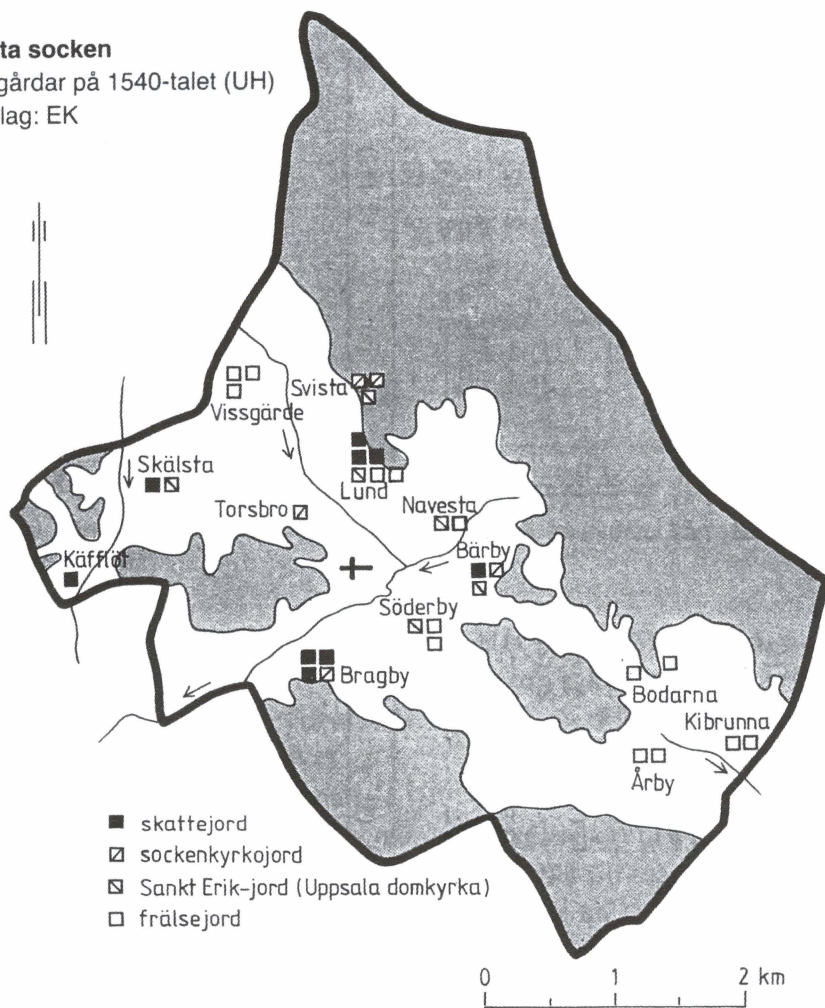

Fig. 1. Ramsta sockens bebyggelse i mitten av 1500-talet. Efter DMS 1:6.

denna trakt. Ett större samlat åkerparti ligger norr om bäcken i inägnas nordvästra hörn, anmärkningsvärt långt ifrån byn. Majoriteten av de historiska byarna hade sina inägor så samlade som möjligt,

och långt avstånd till åkermarken var en nackdel. Större åkerstycken långt från bebyggelsen under tidigt 1600-tal kan tyda på tidigare nedlagd bebyggelse. Bragby hade dessutom tre åkergårderna, vilket i

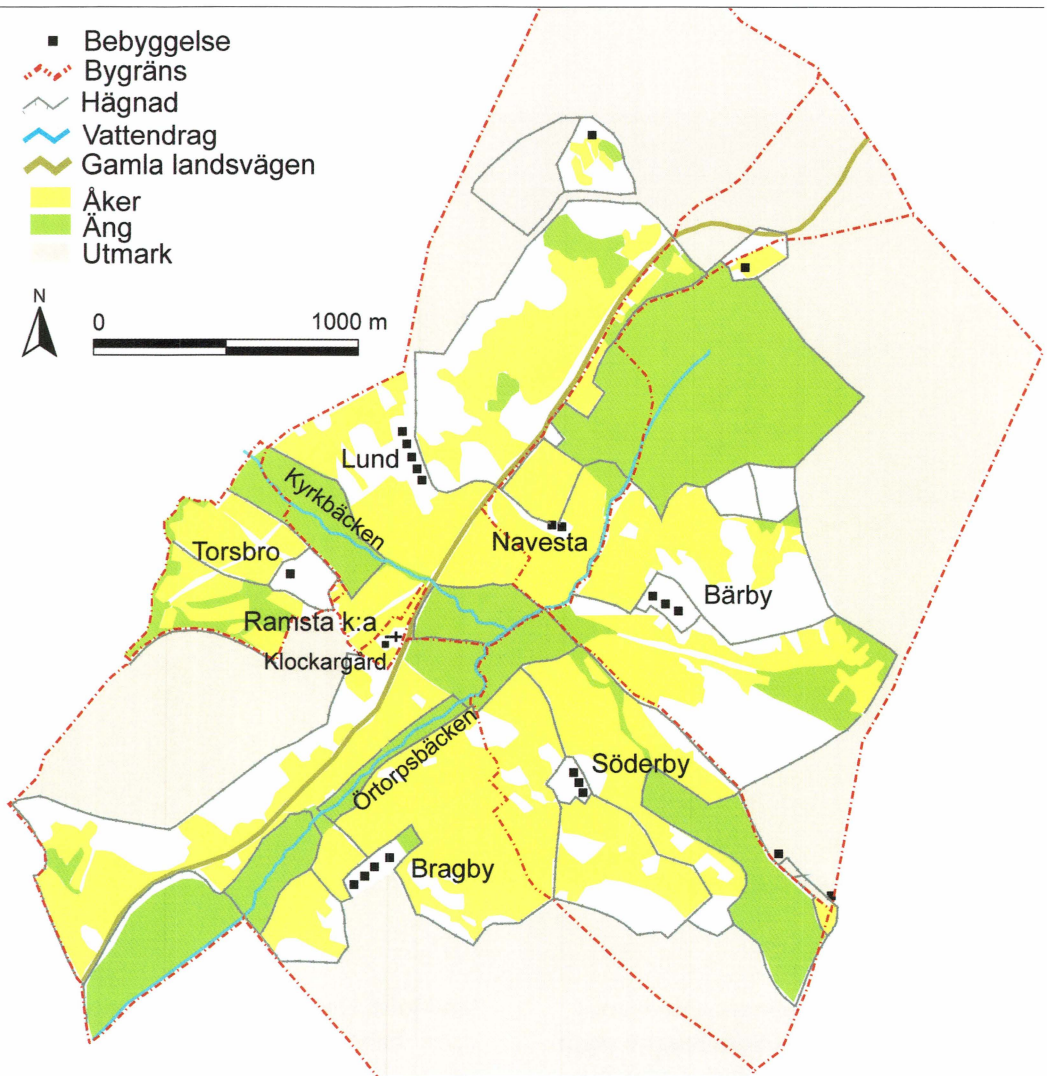

Fig. 2. Sammanställning av geometriska jordeböcker år 1635 i Ramsta socken.

och för sig kunde förekomma trots tvåsädbruk, men det talar för att en omstrukturering av ägorna skett.

Bragby hade även två olika utmarker, d.v.s. betes- och skogsmarker. Söderut, i

direkt anslutning till bybebyggelsen, låg den ena. Det är ett sådant läge som de uppländska byarnas utmarker brukar ha. Men Bragby hade ett stycke utmark även norr om det nordvästra gårdet. Ägoför-

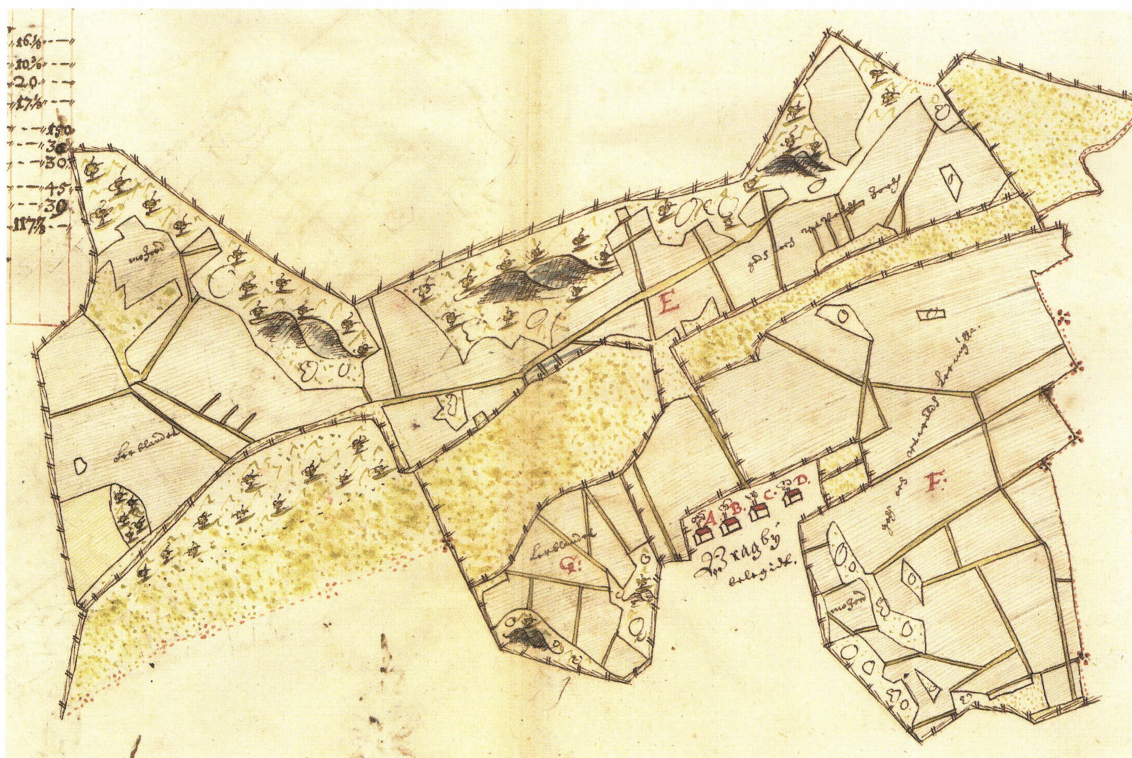

Fig. 3. Bragby by år 1635 (LMV B49-3:A4:111).

delningen måste betecknas som ovanlig.

Både öster och väster om Bragby utgör Örtorpsbäcken gräns mellan andra byar, men inte här. Att byn har såväl inägor som utmark i två olika block öppnar för tolkningen att en gräns löpt längs bäcken även vid Bragby, att området nordväst om bäcken har varit en egen enhet.

I jordeböckerna 1538–40 är Bragby socknens största by, med över 8 mark-

land jord. Den består av tre skattegårdar, d.v.s. bebodda av självägande bönder, och en landbogård, d.v.s. bebodd av en arrendator, som ägdes av sockenkyrkan. Det är svårt att översätta det medeltida måttat markland till nutida ytmått, eftersom det var beräknat på egendomens samlade avkastning.² Det står dock klart att detta var en ovanligt hög värdering av en by med bara fyra gårdar.

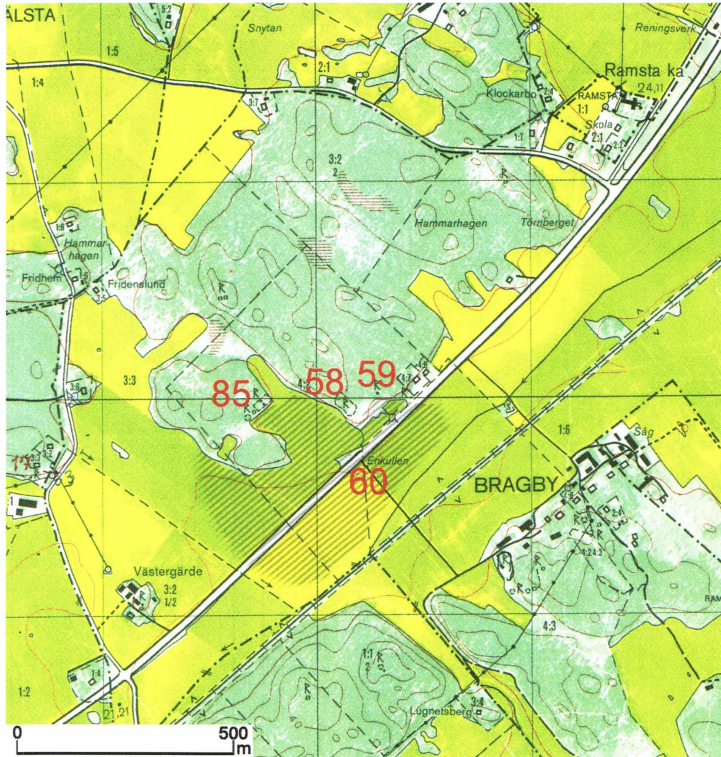

Fig. 4. Ramsta kyrka och Bragby i nutid. Fornlämningsnummer är inlagda i rött. Området där Ramsta gård och kyrka bör sökas är skrafferat. Ekonomiska kartan 117 58 (1981). (c) LMV Medgivande 507-98-3212.

I Bragby fanns dessutom tre utjordar på 1500-talet. Begreppet utjord är vanligt i 1500-talets jordeböcker, framförallt som en beteckning på jord som inte var bebodd utan brukades av en annan gård längre bort. Oftast verkar utjordar ha uppstått då gårdar övergivits.³

Var inom byns marker utjordarna låg anges inte, men det finns en klar indikation. De två största brukades av byn

Brunna, som ligger västerut i grannsocknarna Hagby och Balingsta. Jordetalet var sammanlagt nästan 1 $\frac{1}{2}$ markland. Den del av Bragbys jordar som låg närmast Brunna fanns just inom det utpekade området, på andra sidan Örtorpsbäcken, och avståndet är mindre än 1 km. Det var dessutom den del av Bragbys jord som låg längst från byn. Med stor säkerhet var det denna del som var de två utjordarna.

Utjordarna kan dock knappast ha upptagit all Bragbys mark nordväst om bäcken, utan en del måste ha legat under själva byn. 1635 uppgår åkermarken nordväst om bäcken till drygt 48 tunnors utsäde. En jämförelse med Bragbys hela yta tyder på att den har uppgått till närmare tre markland, men denna siffra är mycket osäker.

I en jordebok från omkring 1550 finns en viktig uppgift om de två utjordarna som brukades från Brunna. De anges ha uppkommit genom delning av ett ödehemman.

Begreppet hemman utsäger här knappast något om storleken, men det står klart att det handlar om en enda gård, inte en by. Att gårdar lämnades utan brukare var ett problem som uppstod med digerdöden 1350 och flera efterföljande epidemier, och ödeläggelsen nådde sin kulmen i mitten av 1400-talet. Därefter ökade bebyggelsen igen.⁴ Som vi skall se kan det i detta fall ha gått ännu längre tid sedan gården övergavs, men den var ihågkommen.

Även fornlämningarna tyder på att en bebyggelse funnits i detta område (fig. 4). På 1600-talet bestod marken i söder och sydväst av åker, med ängar längs bäcken i sydöst. Skogsmarken är blockrik, och berget går i dagen på många ställen.

Här finns ett gravfält som består av 15 gravar; 14 rektangulära och en rund stensättning (RAÄ 58). Att gravarna är rektangulära kan betyda att de är från

sen vikingatid och innehåller skelettgravar.⁵ Ytterligare en indikation på vikingatida bebyggelse i området är ett numera borttaget litet gravfält på den s.k. Enkullen (RAÄ 60). Tre runda stensättningar grävdes ut 1960 i samband med en uträtning av riksväg 55. Fynden utgjordes av lerkärleksfragment, brända ben, järnspik och en dubbelkam.⁶ Fyndet av dubbelkammen tyder på en datering av åtminstone en av gravarna till övergången mellan vikingatid och medeltid.⁷ I närheten finns ytterligare tre kvadratiska stensättningar samt en eventuellt avplanad hög (RAÄ 85). 50 m nordost om det större gravfältet finns en runristning (RAÄ 59). Den är inhuggen i ett stort flyttblock som vilar på kanten av en hög berghäll, omkring 75 meter nordväst om nuvarande väg 55. Runstenen har varit mycket väl synlig från den gamla landsvägen och måste ha syns från långt håll. Ristningen lyder "Ingevald och Sven lät rista denna sten efter Håkon, sin fader."⁸

Flera tecken finns på att en gård har funnits väster eller nordväst om Bragby och ägt all Bragbys mark nordväst om Örtorpsbäcken. Tvåsädesbruk innebar normalt att åkermarken var uppdelad i två jämnstora gårdar, med bebyggelsen lagd på gränsen mellan dem. Här skulle det innebära en placering just i området för gravfälten och runristningen. Medeltidens gårdar låg oftast på ofruktbar mark intill åkrarna, men placering i åker-

mark förekom. Skogspartierna i området är så blockrika att de inte inbjuder till bebyggelse. Inga spår syns, och troligen låg gården där det nu är åker (fig. 4). Det betyder att plojen har uttraderat nästan alla lämningar, men om man företog en utgrävning skulle man kanske påträffa stolphålen efter järnålderns hus.

Försvunna gårdar har konstaterats på andra håll, och ibland antyder ortnamnen vad de har hetat. I detta fall finns ingen sådan hjälp att få. Istället kan vi på omvägar få fram den försvunna gårdens namn: den har hetat Ramsta.

Den försvunna bebyggelsen Ramsta

Sockennamnet skrivs *Ramstæ* 1282 och *Ramsta* 1316. Efterledet *-sta* visar att det handlar om ett bebyggelsenamn, och *Svenskt ortnamnslexikon* konstaterar att socknen "har övertagit namnet från en nu försvunnen gård eller by".⁹

Med hjälp av DMS går det att peka på flera uppländska exempel på gårdar eller byar som bara är kända genom att de givit namn till en socken. Estuna norr om Norrtälje är känt sedan 1289, men någon bebyggelse med detta namn är inte belagd.¹⁰ Samma sak gäller grannsocknen Söderby (nu en del av Söderby-Karl), belagd 1292.¹¹ Västeråker, öster om Örsundsbro, hette från början Åkerby och är belagd 1310, men ingen by finns.¹² Om man läser

vidare i DMS upptäcker man snart vart dessa försvunna gårdar eller byar hade tagit vägen. Alla tre kyrkor hade stora prästgårdar i närheten. Estuna prästgård hade på 1600-talet 56 tunnors utsäde. Det motsvarar ungefär samma antal tunnland, alltså omkring 28 hektar. Söderby och Västeråkers prästgårdar omfattade på 1500-talet 2 markland vardera. Det som hände i Estuna, Söderby och Västeråker var uppenbarligen att kyrkan byggdes vid en storgård eller by. Bebyggelsen gav namn till socknen. Någon gång under medeltidens lopp överfördes hela jord-egendomen till prästbordet.

Redovisningen av Ramsta i DMS visar att här fungerar inte samma förklaring som i Estuna, Söderby och Västeråker. Ramstas präst bodde 1538 i byn Svista, 1 km norr om kyrkan. Egendomen där omfattade drygt ett markland. Dessutom hade sockenkyrkan och prästbordet vid medeltidens slut inkomster från landbogårdar i Bragby, Bärby och Torsbro. Jorden gav inte några obetydliga inkomster, men bilden är en helt annan än i de förut behandlade socknarna med deras stora samlade prästgårdar. Den försvunna bebyggelsen Ramsta blev *inte* prästgård.

Ramsta kyrka var på 1600-talet belägen på gränsen mellan byarna Lund och Bragby (fig. 2). Klockaregården med dess åker låg intill kyrkan. Om bebyggelsen Ramsta låg intill kyrkan borde tecken på detta kunna utläsas i kartmaterialet.

En möjlig indikation finns verkligen. Kyrkan, klockaregården och en mindre del av Lunds inägor ligger sydväst om Kyrkbäcken, medan resten av Lunds mark ligger nordöst om bäcken. Bäcker kunde bilda ägogränser (se ovan), och det är tänkbart att området kring kyrkan utgjorde Ramsta gård. Tolkningen möter dock svårigheter. Större delen av markområdet ser ut att vara relativt sent uppodlat av ett större ängsmarksstråk längs bäcken. Gården skulle ha varit liten, kanske ett halvt markland, och det gör det mindre troligt att man byggde en kyrka och att socknen övertog namnet. Viktigast är att här inte finns något järnåldersgravfält, vilket de andra byarna har. Samma sak gäller byn Torsbro nordväst om kyrkan, som är belagd första gången 1460. Torsbro verkar ha fått namn efter en bro som ledde över Kyrkbäcken till Lund. Tänkbart är att hela området sydväst om Kyrkbäcken är medeltida nyodlingar och att Torsbro är en utbruten by.

Ett annat alternativ är att någon av de omgivande bebyggelserna från början hette Ramsta men bytte namn. Namnbyten var dock ytterligt ovanliga, och det faktum att Ramsta hade blivit socken-namn gör att tolkningen kan avfärdas.

Slutsatsen av detta blir att Ramsta gård eller by inte verkar ha legat vid kyrkan.

Vi har därigenom en situation med en bebyggelse utan namn och ett namn utan

bebyggelse. Kombinationen ger sig själv: det var Ramsta gård som låg på det som senare blev Bragbys mark, ungefär en kilometer sydväst om kyrkan. Ur strikt källkritisk synvinkel är slutsatsen inte säker, men alternativet att det skulle röra sig om två olika försvunna bebyggelser saknar allt stöd i källmaterialet.

Var låg socknens första kyrka?

I 1600-talskartorna är Ramsta kyrka belägen på gränsen mellan det nedlagda Ramsta och byn Lund (se fig. 2). Granskar man detaljerna i gränsdragningen verkar kyrkplatsen och klockaregården ha brutits ut ur Lunds mark. Dessutom är det närmare till Lunds bytomt än till det försvunna Ramstas troliga läge. Det innebär att Ramsta socken hellre borde ha hetat Lunds socken.

I skolan har alla fått lära sig att "kyrkan byggdes gemensamt av församlingen". De senaste decenniernas forskning har slagit fast att verkligheten var en helt annan.¹³

Sockenindelningen tycks ha genomförts mot slutet av 1100-talet som en följd av att tiondet infördes. Kyrkor började byggas långt tidigare, och nya kyrkor anlades även efter sockenindelningen. De yngre kyrkorna byggdes i församlingar som redan fanns, och deras sockenterrier fick brytas ut ur de äldre socknarna.

De flesta landskyrkorna verkar ha byggts av lokala stormän, dem som vi

ibland betecknar som storbönder, vid deras gårdar. Det som vi känner som en kyrkby kan vara en huvudgård som delats upp. Ett exempel på det är Malsta i Lyhundra härad.¹⁴ Att den första kyrkan byggdes av alla de blivande sockenborna tillsammans skedde kanske bara i skogsbygder där det inte fanns några stormän.

Den naturliga placeringen för Ramsta kyrka var intill gården, inte en kilometer därifrån. Förklaringen till den nuvarande kyrkplatsens märkliga läge på gränsen mellan två byar måste vara att kyrkan är flyttad. Det betyder att platsen för det gamla Ramsta inte bara har haft profanbebyggelse, utan någonstans i området väntar en kyrka och kyrkogård på att upptäckas.

Kyrkobygge, gårdsnedläggelse och kyrkoflyttning

Det går inte att avgöra när Ramsta gård lades ned eller när kyrkan flyttades.

Ett argument för att gården övergavs tidigt är att de två utjordarna var skattejord vid medeltidens slut. En familj som byggde kyrka på sin gård måste ha hört till samhällets överskikt, och det var de som utgjorde det världsliga frälset. Frälse, befrielse från skatt mot att man ställde upp med en krigare till häst, infördes i Sverige omkring 1280. Om familjen på Ramsta hörde till frälset borde utjordarna fortfarande ha varit frälsejord

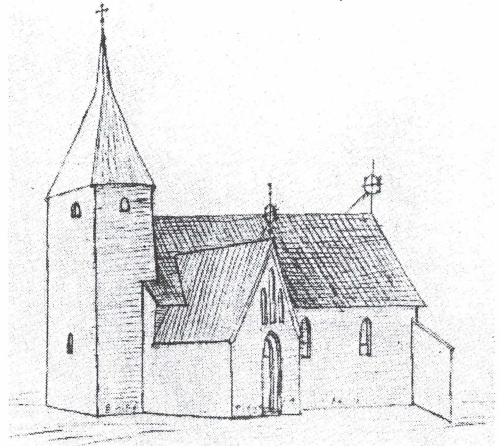

Fig. 5. Ramsta kyrka omkring 1700.
Efter Andersson 1953.

på 1500-talet, eftersom jordenaturen brukade vara konstant. Det kan betyda att gården övergavs före 1280. Det måste dock framhållas att osäkerheten i denna datering är stor. Frälsejord kunde förvandlas till skattejord genom att ägaren förvandlade motsvarande jord på annat håll från skatte till frälse: principen var att kronans skatteinkomster inte skulle minska.¹⁵

Ramstas nuvarande kyrka är byggd på 1920-talet, och dess föregångare på 1840-talet. Den medeltida kyrkans utformning är bara känd genom en teckning från omkring 1700 (fig. 5). Om vi kunde datera kyrkan skulle vi veta när flyttningen senast kan ha skett, men det är svårt. Teckningen visar en salkyrka med västtorn. Vi vet att den hade valv med målade vapensköldar, och mål-

ningarna kan dateras till 1471–97. Det har antagits att kyrkans västra del skulle vara romansk, d.v.s. byggd senast i mitten av 1200-talet. Längre fram, kanske på 1300-talet, skulle koret ha breddats.¹⁶ En sådan byggnadshistoria har många paralleller. Men de två sydfönstren verkar vara helt lika varandra, och tornet förefaller vara så brett att det kan vara senmedeltida. Kyrkan kan lika gärna ha byggts på 1300- eller 1400-talet. Det finns medeltida inventarier, äldst av dem ett rökelsekar från 1200-talet, men de kan ha flyttats över från den gamla kyrkan. Att datera kyrkan är för närvarande omöjligt.

Däremot kan vi gissa bakgrunden till flyttningen.

Någon gång under äldre medeltid byggde ägarna till Ramsta en kyrka vid sin huvudgård. Den fick så småningom ett antal gårdar och byar som socken. Ett kyrkobygge måste ha givit prestige, oavsett om materialet var trä eller sten. Byggherren fick äganderätten, på 1200-talet reducerad till "faderlig rätt", över kyrkan. Tiondet gjorde att det t.o.m. kan ha varit lönsamt att bygga kyrka, eftersom det knappast fanns något som hindrade att kyrkoägaren tog hand om det mesta själv.¹⁷

Sedan inträffade någonting på Ramsta. Ägarna kan ha dött utan bröstarvingar och släktingarna ha varit ointresserade av att bosätta sig på gården. Kanske gården, eller delar av den, överlämnades till en

landbo. Det är också tänkbart att bebyggelsen försvann helt och att marken såldes eller lejdades ut. På 1500-talet tillhörde den grannbyn Bragby.

Församlingen fortsatte säkert till en början att använda kyrkan. Den var nu helt och hållet deras ansvar om grundläggarfamiljen hade försvunnit.

Två skäl till att kyrkan flyttades går att peka ut. Det ena är en ren gissning: om den låg nära Örtorpsbäcken kan platsen ha varit sank, vilket gjorde det svårt att bygga en stenkyrka (jämför med Hjalsta och Österlövsta nedan).

Det andra flyttningsskälet är att kyrkan låg nära Ramsta sockens västgräns. Byarna i öster hade lång kyrkväg, och när kyrkan hade blivit församlingsbornas eget ansvar kan det ha varit de som drev flyttningsfrågan. Den nuvarande platsen ligger mycket mera centralt i förhållande till medeltidens bebyggelse (se fig. 1).

Om den första kyrkan var av trä representerade den i sig inte något större värde, och en flyttning innebar inget jätteföretag. Däremot måste man ha haft vissa besvär med upplåtelse av mark till kyrkogård och klockarboställe. Den nya kyrkan anlades invid gränsen mellan de två största byarna i socknen, Bragby och Lund, men på Lunds mark. Det är tänkbart att marken helt enkelt köptes loss av församlingen.

Medeltida kyrkoflyttningar

Ramsta kyrkas öde var inte unikt. I Hjalsta, sydöst om Örsundsbro, utgrävde Johan Anund, Mattias Bäck och Göran Ulväng 1994 grunden till en övergiven stenkyrka 500 m söder om den nuvarande. Det visade sig att den hade lagts ned i slutet av 1400-talet, då den nuvarande kyrkan byggdes. Skälet till flyttningen angavs på 1600-talet ha varit att platsen var sank.¹⁸ I Österlövsta, 17 km nordöst om Tierp, sades på 1600-talet rester av "den gamble forna kyrkian" finnas 200 m sydöst om den nuvarande. En arkeologisk undersökning ledd av Anders Broberg 1981–83 påvisade en träkyrka med sakristia av tegel. Den kunde dateras till andra hälften av 1200-talet och hade varit i bruk till 1400-talet. Enligt en 1600-talsuppgift invides den nuvarande kyrkan på 1450-talet, vilket måste sättas i samband med flyttningen. Den första kyrkan låg på sank mark, och härigenom får flyttningen sin förklaring.¹⁹ Att döma av 1600-talsuppgifter har en kort flyttning av kyrkplatsen också skett i Valö, väster om Östhammar. Den nuvarande kyrkan är tidigast från 1300-talet.²⁰

En mängd indikationer på övergivna kyrkplatser finns i form av ortnamn, folktraditioner eller jordfynd.²¹ Det är intressant att det kanske mest utbredda sägenmotivet i Sverige handlar om socknens första kyrka. Oftast berättas att då

man hade börjat bygga kyrkan rev trolsen om natten det som hade byggts på dagen. Man lät då ett par dragdjur vandra fritt, och där de stannade började man om med bygget. Användandet av dragdjuren är lånat från Gamla Testamentet, troligen på 1600-talet, och det har knappast någon verklighetsbakgrund.²² Istället bör berättelserna uppfattas som förklaringsägner till övergivna kyrkplatser, skapade i en tid då minnet om det egentliga händelseförloppet hade bleknat bort. Detta betyder inte att alla socknar där sägnen berättades hade en ödekyrka, eftersom andra fornlämningar kunde missuppfattas som kyrkor.

En förteckning sammanställd av Anund, Bäck och Ulväng upptar ödekyrkoindikationer i över 30 socknar enbart i Uppsala län, ibland flera i samma socken. Många av uppgifterna är säkert felaktiga, men utgrävningarna i Hjalsta och Österlövsta visar hur viktigt det är att de uppmärksammas. Dessa två var helt eller delvis murade, vilket gjorde dem lättare att återfinna i terrängen. En träkyrka ger betydligt mindre spår. Även kyrkogården kan ha blivit osynlig, eftersom avgränsningen under medeltiden kunde vara träbalkar eller bara ett grunt dike.²³

I Ramsta finns ingen av de vanliga indikationerna, utan det är en lycklig kombination av framförallt ägogränser och ortnamn som leder fram till slutsat-

sen att kyrkan flyttats. Med lite mindre tur skulle något av spåren, t.ex. uppgiften från omkring 1550 om ett ödehemman, inte ha funnits och argumentationen ha försvagats.

I Upplandslagen från 1296 finns en egendomlig bestämmelse.

”Var präst som bygger ny kyrka (*kirkiu byggir aff nyu*) utan sin biskops lov och socknens tillstånd (*gopwiliæ*), böte nio marker. Av dessa nio marker tage biskopen tre marker, och tre marker tage denna kyrka (*kirkiæn þön samæ*), och tre marker hans socknemän.”²⁴

De andra landskapslagarna innehåller ingenting liknande, och bestämmelsen har inte fått någon bra förklaring.²⁵ Uttrycket *aff nyu* kan betyda ”ånyo”, och i så fall handlar det om en förnyelse av den befintliga kyrkan.²⁶ Men det kan även betyda ”från början”, och då måste det syfta på en helt ny byggnad.²⁷ Denna översättning är också den enda rimliga i sammanhanget, eftersom det annars står helt oförklarat varför biskopens tillstånd skulle behövas. Liksom de flesta andra landskapslagar anger Upplandslagen att anläggandet av en kyrka krävde biskopens tillstånd. En ombyggnad innebar kult- och platskontinuitet, och biskopens tillstånd behövdes inte.

Bestämmelsen måste handla om nyanlagda kyrkor. Det rör sig dock knappast om nybyggen som medförde utbrytning av en ny socken, eftersom prästerna inte hade något att vinna på att

socknens omfång minskade. Istället verkar stadgandet syfta på präster som på eget bevåg anlade en ny kyrkobyggnad i socknen. Att socknens samtycke krävdes är självklart, eftersom kyrkornas byggnadskassa förvaltades gemensamt av prästen och två kyrkvårdar.²⁸ Det måste vara detta som är kärnpunkten i lagbudet: tydligen hade det förekommit att sockenpräster inte hade respekterat kyrkvårdarnas medbestämmanderätt utan själva hade fattat byggnadsbeslut.

Oavsett oklarheterna i bestämmelsen är det lockande att koppla samman den med beläggen för flyttningar av kyrkor. Att sådant skedde oftare i Uppland än på annat håll är dock inte troligt. Upplandslagen är den mest välredigerade av landskapslagarna, och att den är ensam om ett lagbud betyder inte att problemet inte fanns i andra landskap.

Det måste framhåvas att en övergiven kyrkplats inte alltid är ett tecken på att sockenkyrkan har flyttats. Dels fanns kapell av olika slag, men som Anund, Bäck & Ulväng påpekar kan det också handla om kyrkan i en helt egen socken. Vi har skriftliga belägg för socknar som försvann redan omkring 1300 eller tidigare. En sådan var Alatuna, med kyrkplats i Tuna by i Hjärsta socken, en annan Killinge väster om Sigtuna som nu hör till S:t Pers socken.²⁹

Andra kyrkor som byggdes vid huvudgårdar fick aldrig någon socken, utan de får betecknas som privatkyrkor. Ett

välkänt exempel är gårdskapellet på Aspnäs i Östervåla socken, belagt 1357.³⁰

Att gårdskyrkor byggdes fastän det redan fanns ett heltäckande nät av sockenkyrkor är inte förvånande. Delvis kan det ha handlat om bekvämlighet, men även statustänkande bör ha spelat in: en egen kyrka var en social markering, och det var kanske en prestigeförlust att behöva resa till grannens gårdskyrka för att gå i mässa. Antalet kyrkobyggnader måste ständigt ha överstigit antalet socknar.

Detta föder tanken att vissa kyrkoflyttningar egentligen handlade om att socknen bytte sockenkyrka. Två gårdskyrkor kan ha existerat parallellt, den ena som sockenkyrka och den andra som privatkyrka. Vid något tillfälle har så privatkyrkan fått överta konkurrentens roll och den tidigare sockenkyrkan lagts ned. Sådana flyttningar får tills vidare stå som en obevisad tanke, dels för att det behövs grundliga undersökningar för att visa att de två kyrkorna varit i bruk samtidigt, men framförallt för att det är mycket svårt att visa att sockenkyrkofunktionen har bytt plats. Ett tänkbart fall skall dock nämnas. 1257 omtalas en socken Deglinge, och den tycks ha omfattat samma område som den nuvarande socknen Östra Ryd i nordöst om Stockholm. Deglinge ligger 4 km nordväst om Östra Ryds kyrka. Under sitt nya namn Ryd är socknen belagd från 1308.³¹

Här finns således belägg för att två

kyrkplatser på ganska stort avstånd avlöst varandra. Det är dock mycket osäkert om de två kyrkorna existerade samtidigt 1257, eftersom de äldsta delarna av Östra Ryds kyrka inte tycks vara äldre än från omkring 1300.³²

Det kan istället vara fråga om en flyttning lik den i Ramsta, men med den betydande skillnaden att socknen kom att byta namn.

Anledningen till att kyrkor inte fick ligga kvar måste ha skiftat. I Hjalsta och Österlövsta verkar markförhållandena ha varit avgörande. Det kan inte uteslutas att samma skäl fanns i Ramsta, men den viktigaste orsaken tycks ha varit att huvudgården försvann och att kyrkan låg perifert i socknen.

Det som betydde mest för att ett byte av kyrkplats skulle kunna ske var säkert kyrkans material.³³ Många av våra medeltida stenkyrkor har haft en föregångare av trä. Övergången från trä till sten började på 1100-talet och pågick ännu på 1800-talet.³⁴

För en sockenkyrka av trä var själva byggnadsvärdet inte stort, och de dyrbara inventarierna gick att flytta. Då kyrkan var av sten blev förutsättningarna annorlunda, och platsen permanentades. Utgrävningen i Hjalsta visar att även stenkyrkor kunde överges, men det var säkert mera ovanligt.

Om forskningen mera systematiskt skulle granska alla ödekyrkoindikationer skulle vi kunna sälla agnarna från vetet,

de falska indikationerna från de äkta. Sedan skulle vi antagligen komma fram till att de flesta hade varit kapell av olika slag, och kapell är i sig mycket intressanta. Troligen skulle några ödekyrkor visa sig ha haft kyrkogårdar med begravingar, och dem skulle vi snarare tolka som övergivna sockenkyrkor. Dateringarna borde hamna i 1100- eller 1200-talet. Vi skulle förhoppningsvis få exempel på den första generationens sockenkyrkor, ostörda av alla senare ombyggnader och begravingar. Här finns ett material med stor vetenskaplig potential.

Noter

Vi vill tacka Hans Göthberg och Sigurd Rahmqvist för värdefull hjälp vid artikelns tillkomst.

- 1 DMS 1:6 s 128–140.
- 2 Vi tackar Clas Tollin för hjälp i denna fråga. Jfr Hannerberg 1971 s 41–44.
- 3 Hannerberg 1971 s 39 f; David Hannerberg och Aulis Oja, art. Utjord, KL 19 (1975) sp. 380 ff.
- 4 Myrdal 1999 s 120–123.
- 5 Gräslund 1991 s 37 ff.
- 6 SHM 26700:2; UM dnr 4412/61.
- 7 Broberg 1991 s 57 ff; Frölund & Larsson 1997 s 105 f.
- 8 Upplands runinskrifter U879, s 577.
- 9 Svenskt ortnamnslexikon s 251.
- 10 DMS 1:5 s 34.
- 11 DMS 1:5 s 96.
- 12 DMS 1:6 s 155 ff.
- 13 Se t.ex. Ferm & Rahmqvist 1985 och Bonnier 1997.
- 14 DMS 1:5 s 93 ff.
- 15 Vi tackar Sigurd Rahmqvist för hjälp i denna fråga.
- 16 Andersson 1953 s 71 ff.
- 17 Ivar Nylander, Troels Dahlerup resp. Einar Molland, art. Patronatsrätt, KL 13 (1968) sp. 136–143; Schalling 1936 s 107 ff; Smedberg 1973 s 174.
- 18 Anund, Bäck & Ulväng 1997 s 40–54.
- 19 Broberg 1990 s 77–82.
- 20 Bohrn & Tuulse 1955 s 430–434; Bonnier 1987 s 289.
- 21 För Uppland se Anund, Bäck & Ulväng 1997, för Västergötland Börjesson 1994.
- 22 Strömbäck 1958.
- 23 Johansson 1993 kap. 2.
- 24 Upplandslagen Kyrkobalken I § 3.
- 25 Smedberg 1973 s 167 föreslår att det handlar om "prästegenkyrkor", privatkyrkor byggda och ägda av präster. Inga nordeuropeiska paralleller finns dock.
- 26 Pirinen 1975 s 329.
- 27 Söderwall 2 s 121.
- 28 Dahlbäck 1991 s 354 f.
- 29 Anund, Bäck & Ulväng 1997 s 40; Ståhle 1948 s 133 ff.
- 30 Bonnier 1987 s 174 ff.
- 31 Ståhle 1948 s 140.
- 32 Bonnier 1987 s 294.
- 33 Påpekat av Ann Catherine Bonnier vid ett seminarium på Institutionen för arkeologi och antikens historia i Uppsala våren 1999.
- 34 Se Ullén 1983 och Lagerlöf 1985.

Referenser

Otryckta källor

- Fornminnesregistret, Upplandsmuseet,
Uppsala (RAÄ-nummer).
LMV = Lantmäteriverkets forskningsarkiv i
Gävle. Lantmäterikartor.
SHM = Statens Historiska museum, Stockholm.
UM = Upplandsmuseet, Uppsala.
Topografiska arkivet.

Tryckta källor och litteratur

- Andersson, Aron: *Ramsta kyrka* (Upplands kyrkor 60). Uppsala 1953.
Anund, Johan, Mattias Bäck & Göran Ulväng: *Upplands bortglömda kyrkor. Uppland 1997*.
Bohrn, Erik & Armin Tuulse: *Frösäkers härad, norra delen. Sveriges kyrkor; Uppland 2:4* (häfte 74), utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1955.
Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350* (Upplands fornminnesförenings tidskrift 51). Uppsala 1987.
Bonnier, Ann Catherine: *Det tidiga kyrkobyggandet. Från kristnande till sockenbildning. Kyrka–samhälle–stat*, red. Göran Dahlbäck (Historiallinen arkisto 110:3). Helsingfors 1997.
Broberg, Anders: *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700–1350* (Upplands fornminnesförenings tidskrift 52). Uppsala 1990.

- Broberg, Anders: *Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland. Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Studier till Det medeltida Sverige 5, utg. av Riksantikvarieämbetet), red. Olle Ferm. Stockholm 1991.
Börjesson, Gösta: *Ödekyrkor i Västergötland* (Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 20). Skara 1994.
Dahlbäck, Göran: *Stockapenningar, tjär-tunnor och beläten. Något om den senmedeltida sockenkyrkans ekonomi. Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Studier till Det medeltida Sverige 5, utg. av Riksantikvarieämbetet), red. Olle Ferm. Stockholm 1991.
DMS = *Det medeltida Sverige*, utg. av Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Bd 1:3 av Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Gunnar T Westin, 1982. Bd 1:5 av Sigurd Rahmqvist & Lars-Olof Skoglund, 1986. Bd 1:6 av Olle Ferm & Mats Johansson, 1988.
Ferm, Olle & Sigurd Rahmqvist: *Stormanna-kyrkor i Uppland under äldre medeltid. Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985*, red. Robert Sandberg. Stockholm 1985.
Frölund, Per & Lars-Inge Larsson: *Skämsta. Bosättning och gravar i norra Uppland. Arkeologisk undersökning Skämsta, Tierps sn, Uppland. RAÄ UV Uppsala, Rapport 1997:67*.
Gräslund, Ann-Sofie: *Var begravdes bygdens första kristna?. Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Studier till Det medeltida Sverige 5, utg. av Riksantikvarieämbetet), red. Olle Ferm. Stockholm 1991.

- Hannerberg, David: *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*. Stockholm/Göteborg/Lund 1971.
- Johansson, Jan: *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige* (Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariskt arkiv 76). Stockholm 1993.
- KL = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1–22*. Malmö/Reykjavik/Oslo/København/Helsingfors 1956–78.
- Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor 2. Västergötland, Värmland, Närke. Sveriges kyrkor 199*, utg. av Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1985.
- Myrdal, Janken: *Jordbruket under feodalismen 1000–1700* (Det svenska jordbrukets historia 2). Stockholm 1999.
- Pirinen, Kauko: [recension av Smedberg 1973]. *Kyrkohistorisk årsskrift* 1975.
- Schalling, Erik: *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid* (Statens offentliga utredningar 1936:28, Ecklesiastikdepartementet). Stockholm 1936.
- Smedberg, Gunnar: *Nordens första kyrkor* (Bibliotheca theologiae practicae 32). Uppsala 1973.
- Strömbäck, Dag: *Sägnerna om den första kyrkplatsen. Norden och kontinenten* (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund utgivna genom Sällskapet Folkkultur 3). Lund 1958.
- Stähle, Carl Ivar: *Om vår äldsta jordebok* (Vårfruberga klostrets godsförteckning). *Namn och bygd* 1948.
- Svenskt ortnamnslexikon*, red. Mats Wahlberg. Uppsala 2003.
- Söderwall, Knut Fredrik: *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket 1–2*. (Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet, Stockholm, bd 27). Lund 1884–1918.
- Upplandslagen = *Svenska landskapslagar*. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. 1. Östgötalagen, *Upplandslagen*. Stockholm 1933.
- Ullén, Marian: *Medeltida träkyrkor 1. Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland. Sveriges kyrkor 192*, utg. av Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1983.
- Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B F Jansson (Sveriges runinskrifter 6–9). Stockholm 1940–1958.

Marja Erikson är antikvarie vid Upplandsmuseet och arbetar med bebyggelse- och landskapsfrågor.

Christian Lovén är docent i konstvetenskap och verksam i det s.k. Huseliusprojektet – Uppsala domkyrka vid Upplandsmuseet.